

הרבנים הספרדים והעיתונות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית

יצחק בצלאל

והוא בעלות על בתי דפוס. גם הרבנים חזקיה שבתי ונחמן בטיטו היו זמן מה שותפים בבעלות על בית הדפוס של ר' שמואל הלוי צוקערמאן, המו"ל של הקובץ התורני **תורה מציון** שיצא לא בסדירות (תרמ"ז-תרס"ו, 1887-1906).⁶ טיעון שלישי בעד עמדתו של גאון הוא שהמו"לים של **שערי ציון** החליטו להוציאו לאור על פי עצתו של החכם באשי בעת ההיא, הרב הספרדי אברהם אשכנזי.⁷

המו"ל השני בין הרבנים הספרדים היה ברוך מטראני (תורכיה 1847-1919), הידוע בכינויו בני"ם, היחיד בין המו"לים הללו שלא כיהן כרב אף שהוסמך לרבנות והיא הוצעה לו. הוא עלה לארץ פעמיים (בשנים תרמ"ג-תרמ"ז, תרנ"ד-תרנ"ז) וכאן הוציא לאור וערך שני כתבי עת, שניהם בעברית ובלדינו. הראשון, **משעול הכרמים** (תרמ"ה, 1885) היה קובץ ספרותי לכבוד מ' מונטיפיורי, שכנראה יצא לאור רק גיליון אחד. השני, **האשר / איל פרוספרו** יצא לאור מתשרי תרנ"ה (1894) עד תרנ"ז (1897), שני התאריכים אינם ודאיים. בגיליון היחיד שהגיע לידי, מתשרי תרנ"ה, המאמרים הם על הצורך ביישוב כל ארץ ישראל, על הגלות, נגד הציונים החילונים, ציטוטים מדברי חז"ל, משלי מוסר, תולדות אבותיו של בני"ם ועוד. המאמרים אינם חתומים וכנראה כולם פרי עטו. שני כתבי עת אלה, שהראשון שבהם ספק אם יכול להיחשב כתב עת, לא השאירו את רישומם בשיח הציבורי, אף כי בני"ם פעל בתחומים רבים של התחייה היהודית, בעיקר בתורכיה ובארצות הבלקן. הוא היה ממבשרי הציונות החדשה, מראשוני הפעילים לתחיית העברית ובכמה תחומים הקדים את אליעזר בן-יהודה, מחנך ומורה חדשן, סופר פורה ורבגוני, פובליציסט שהשתתף בכתבי העת העבריים המרכזיים בזמנו ומעל לכול – דמות מיוסרת וטרגית.⁸

הרב בן-ציון קואיניקה (ירושלים, 1867-1936) היה מגדולי הרבנים הספרדים בארץ בזמנו, חבר בית הדין של עדתו, ראש הישיבה המרכזית שלה, שד"ר, שימש במשרות רבניות בארץ ומחוץ לה. הוא הוציא לאור את **המאסף** (תרנ"ו-תרע"ה) תחילה כשבועון ומניסן תרנ"ח כירחון. **המאסף** היה כתב עת תורני, כנראה הטוב בתחומו בעולם היהודי בזמנו, שעסק בעיקר בספרות התלמודית ובבירורי הלכה, מעט בכתבי יד ובשירה דתית ומעט מאוד באקטואליה. הוא

מעורבותם של הרבנים הספרדים בארץ ישראל בעיתונות בתקופה העות'מאנית היא נושא עלום במחקר ובשיח הציבורי, הנדון כאן לראשונה. קרוב לוודאי שגם מעורבות היהודים הספרדים בעיתונות באותה תקופה היא תופעה בלתי ידועה, במיוחד לאור קביעותיהם של שניים מחוקרי תולדות העיתונות בארץ בנושא זה. גליה ירדני טענה כי כשנסדו העיתונים הראשונים בארץ "הציבור הספרדי לא התעניין עדיין בשום עיתונות מכל סוג שהוא".¹ ואילו גצל קרסל קבע כי "היישוב האשכנזי בירושלים הוא היישוב שיצר את העיתונות הירושלמית והוא היישוב שרקע תולדותיו ואירועיו היה גורם עיקרי לצורך ולהכרח בעיתון עברי לענייני יום יום".² אולם, בניגוד לדבריהם ספרדים התעניינו והיו מעורבים בעיתונות מתחילת התהוותה, אם בפרסומים שקדמו להופעת עיתון יומי, ואשר יש חוקרים שראו בהם עיתונים – החכם באשי אברהם אשכנזי היה אחד משני עורכי **מנחה חדשה** (תרט"ז) – ואם מראשית הופעתה של עיתונות רציפה ביישוב היהודי (**הבצלת**, תר"ל): עזרא בן בינישתי היה עורך **הבצלת** בלדינו ולפי גרסה אחת היה גם ממייסדי **הבצלת** בעברית.³ באותה תקופה הופיעו בין 15 ל-23 עיתונים של ספרדים – מגינם מותנה בהגדרת עיתון מהו, ובשיטת הרישום הביבליוגרפי שלהם – שהם כשלושים אחוז ממספר העיתונים שהופיעו אז ביישוב היהודי.⁴

הרבנים הספרדים כמו"לים וכעורכים של כתבי עת

חמישה רבנים ספרדים היו מו"לים של כתבי עת. הראשון שבהם היה, לדברי משה דוד גאון, ר' שלום משה חי (שמ"ח) גאגין שהוציא לאור יחד עם יצחק גאשצינגי את עיתון החדשות השלישי ביישוב היהודי, אחרי **הלבנון והבצלת**, **שערי ציון** (תרל"ו-תרמ"ה, 1876-1884). אמנם אחרים שדיווחו על עיתון זה לא הזכירו את גאגין כמו"ל, אך אפשר לציין שלושה טיעונים התומכים בעמדתו של גאון, שעסק הרבה במעורבות הספרדים בעיתונות אותה תקופה. האחד, **שערי ציון** נחשב לביטאון העדה הספרדית. השני, רבים מהמו"לים של כתבי עת באותה תקופה היו בעלים של בתי דפוס (**הלבנון**, **הבצלת**, **האריאל** ועוד) וכמותם **שערי ציון**, שנדפס בבית הדפוס של גאגין וגאשצינגי.⁵ בכך נחשף היבט נוסף בפועלם של רבנים אלה בעיתונות

עזריאל של כתבי עת בלדינו ושל עיתונים בלדינו ובעברית, בן ציון טרגן של כתב עת בלדינו, מ"ח בן-נאים, אחד המו"לים של העיתון **חרות**, וד"ר ש' מויאל של עיתון בערבית. כמו כן היו תשעה עורכים ספרדים לא רבנים: עזרא בן בינשתי עורך **הבצלת** בלדינו ואולי גם מעורכי **הבצלת** בעברית בראשית חיידושו (בשנת תר"ל), יוסף ניגו מעורכי **האיכר היהודי**, מוסף שבועי של **הצבי** לענייני עבודת האדמה (תרנ"ז-תרס"א [?]), א' אלמאליח וש"י שיריזלי היו עורכים שותפים של **השקפה** מאת בן-יהודה שיצא לאור פעמיים בשבוע (תרס"ד-תרס"ה) בסיוע אגודת צעירי ירושלים. שיריזלי היה גם עורך של כתבי עת בלדינו ושל עיתונים בעברית ובלדינו, אלמאליח וחיים בן-עטר היו עורכי עיתונים בלדינו ובעברית, מ' עזריאל וב"צ טרגן היו עורכים של כתבי עת בלדינו, ד"ר ש' מויאל היה עורך עיתון בערבית וא' ענתבי היה קרוב לוודאי עורך בולטין למסחר בצרפתית.¹²

מאמרים של רבנים ספרדים בעיתוני חולין

הסקירה להלן על המאמרים של רבנים ספרדים שונה מסקירת תפקודם כמו"לים וכעורכים מכמה בחינות. ראשית היא כוללת רק פרסומים בעיתוני חולין, ליתר דיוק עיתונים לא-רבניים (שכן המו"לים והעורכים שלהם היו רובם דתיים או מסורתיים ורק מעטים היו חילונים בעליל, כמו א' בן-יהודה ובנו), שהרי אין רבותא במאמר שפרסם רב בעיתון תורני כמו **תורה מציון**, ושרבנים ספרדים רבים השתתפו בו. שנית כשלושים רבנים ספרדים פרסמו בעיתוני חולין עשרות מאמרים בנושאים ובסוגות כתיבה מגוונים. לא ניתן כאן לפרט את כל הכותבים הללו, את כותרי מאמריהם, את העניינים הנדונים בהם והפניות ביבליוגרפיות אליהם. על כן בחרתי מתוכם 16 רבנים לפי חשיבות אישיותם ותפקודם הציבורי וצינתי רק מאמרים שיש בהם עניין מהיבט ציבורי כלשהו. הסקירה היא בדרך כלל לפי הסדר הכרונולוגי של הפרסומים הללו וכוללת מידע על תוכן המאמר וסוגו.

הרב חיים דוד חזן (איזמיר 1790-ירושלים 1869) היה רב ראשי בעיר הולדתו ומגדולי הרבנים הספרדים בזמנו, ותמך במבשרי הציונות ובחברה ליישוב ארץ ישראל, כמשתקף בכמה ממכתביו לרב צבי הירש קלישר. במכתב משנת תרכ"ג (1863) הוא שיבח את ספרי הנמען, **אמונה ישראל ודרישת ציון וחברת ארץ נושבת**, והסכים עמו כי גאולת ישראל "לא תצמח פתאום", אלא "מעט מעט ממדרגה למדרגה" בעזרת מלכי הגויים וגדולי ישראל. עמדה זו חורגת מהתפיסה הדתית הרווחת שלפיה אין הגאולה עניין לפעילות ציבורית, ו תואמת את עמדת מבשרי הציונות. במכתב אחר הוא השיב לשאלת הרב קלישר וציין כי לא קיימת בארץ סכנה "מסיבת הפראים והשוודים" ואפשר לרכוש בה שדות וקרמים.

הרב קלישר פנה אליו שוב בשנת 1865 (תרכ"ה) כדי שיברר בעבורו את דעות חכמי ירושלים על החברה ליישוב ארץ ישראל, כי התרשם שהם "לא הסכימו לעניין הזה" ובכך השפיעו על יהודים בברלין להתנכר לחברה זו. הרב חזן השיב כי הוא "כותב וחותם בשם כל [חכמי] וגאוני הספרדים [...] מדאיתברר לו שהם מסכימים [...] עד אחד [...] רק איזה אנשים כמו [ל] אשכנזים הי"ו אוהבי העצלות המה בקשו לעקור נטוע בדבריהם [...] והם מתנגדים לכך. מכותביו

האריך ימים יותר מעיתונים ומכתבי עת עבריים אחרים ביישוב, פרט ל**הבצלת** ולעיתוני בן-יהודה (כולם כיחידה אחת). משתתפיו הרבים וקוראיו נמנו עם מגוון ארצות ועדות. בכל קצווי תבל היו תומכים רבים לשאיפת העורך לעשותו במה תורנית מרכזית בעולם היהודי. בין משתתפיו, וכנראה גם מנוייו, היו יותר אשכנזים מספרדים. הוא לא היה מחויב לנוסח הספרדי בהלכה ובמנהגים ולא ניתן בו ביטוי לסדר יום ספרדי כלשהו. **המאסף** הוא התרומה החשובה ביותר, לצד העיתון **החרות**, של הספרדים לעיתונות העברית בזמנם,⁹ ואולי גם מעבר לזמנם.

שני המו"לים האחרונים ברשימה זו הוציאו קבצים שספק אם הם כתבי עת, אף שהם מוגדרים כך. הרב יצחק באדהב (ירושלים, 1859-1947) הוציא את **ציון וירושלים**, אסופה של 21 קטעים ובהם "חידושי גפ"ת [גמרא, פוסקים, תנ"ך], בפלפול וחריפות על ש"ס [...] וש"ת [...] ודיני ארץ-ישראל", כולם מאת רבני ספרד והמזרח ורובם מגנזי המו"ל, שהיה אספן של ספרים וכתבי עת. באדהב הוציא את **הקובץ**, קרוב לוודאי היחיד בכותר זה, כדי לזכות בתמיכות לפרסום כתבי היד שברשותו. **הקובץ השני** הוא **מאור דגל התורה** (תרע"ג), שהוציא לאור אברהם ב"ר יוסף בן יחיא המכונה אלשיך, אשר קרוב לוודאי היה רב. לא השגתי את **הקובץ**, המתואר כ"עיתון תורני".¹⁰

באותה תקופה היו גם חמישה רבנים עורכים של כתבי עת, ובהם ארבעה רבנים מו"לים שצוינו לעיל (בני"ם, קואינקה, באדהב ואלשיך), שגם ערכו את כתבי העת שהוציאו לאור. רק הרב גאגין לבדו היה מו"ל ולא עורך. לעומת זאת החכם באשי הרב אברהם אשכנזי לא היה מו"ל, אלא כאמור אחד משני העורכים של **מנחה חדשה**, "שנתון ספרותי" שיצא פעם אחת (תרט"ז). אין הוא בהישג יד ואין מידע נוסף עליו.¹¹ מארבעת הרבנים העורכים האחרים ראוי לציין את הרב קואינקה שהיה עורך אקטיבי ודעתן, העיר לכותביו, תיקן מאמרים והשמיט חלקים מהם, קיים סדר עדיפות בפרסום, כגון דחיית מאמר בנושא שכבר נדון ונתן קדימות למחבר שטרם פרסם, כל זאת נוסף על הצלחתו במשיכת מגוון רחב של משתתפים נכבדים מחוגים שונים, דתיים שמרנים ומתקדמים.

חשיבות הרבנים הללו למו"לות ולעריכה של כתבי העת העבריים היא מצומצמת. רק אחד מהם, הרב קואינקה, הוציא כתב עת נחשב והיה גורם עיקרי בהוצאתו ובקימו, כשם שהיה עורך בריה"כ. המו"ל השני, הרב שמ"ח גאגין, לא היה דמות מרכזית בהוצאת **שערי ציון**. שלושת האחרים הוציאו לאור כתבי עת או קבצים או ערכו אתם כמיזם חד פעמי שלא הותיר חותם.

תפקודם של הרבנים הספרדים בתור מו"לים או עורכים אינה משקפת את פעילותם של בני עדתם שלא היו רבנים בתפקידים אלה באותה תקופה. היו שישה מו"לים: יוסף בר"ן מיוחס של ירחון לנוער בלדינו, ש"י שיריזלי של עיתוני א' בן-יהודה במשך כמה שנים ושל כתבי עת בלדינו, בעברית וביידיש, משה בן ר' אברהם

רבי יעקב משה טולדאנו

N° 1
Jerusalem 20/6 6680

ירושלם יום כ' אלול תל"ג

הכצלה

מבשרת ציון

HAHAZZALETTA

ישא לאור פגמים בחדם
ממרו בלרן טורקאלי
4 מאבזי סנס
בארצות הברית 20
פלרטת בלרן טורקאלי
6 דובל מיר

כל אדם התקן לנרוע
דבר זה נלמדת עליו
לפני כבוד כל שורה
ה' גומל

מבשר שלום ירושלם: משמיע חדשות מארץ סוריא, מדיע נעלמות מארץ מצרים, וארץ יהוד, הקרובים אלינו, וכל דבר הדרוש לחפץ לבב אחינו דורשי ציון.

יצא לאור: מבשרת ישראל ב"ק בחבדו

Pour l'honneur de sion Je ne me tirais Point, et Pour l'honneur de Jerusalem Je ne serais point en repos. Jusqu'a ce que sa Sa flic soit sortie comme une splendeur, et que sa delivrance saluante comme une lampe: [Ezraie 42]

למען ציון לא אחזה, ולמען ירושלם לא אסוק עד יצא כבודך דקדק, וישועת כלמדי יבער ימינו (ס"ט)

הואיש אשר חלה לו ה' בביתו, ויבטל על דבר אמת וצדק לחבון התועלת מזה, יקום ויתעורר לקול קריאתו לעשות את כל אשר ביכולתו, לטובתו. ואשר ה' נתן לו לטון למרדום, וישם צעות בנפשו לטובת הארץ הבררים קרנה, ויל טום מרילי להשקת נן ה', והתפרת ההצלת. והנה ברצות ה' את מעשיו, יצא ההצלת פגמים בחדם (מחירו כאמור לעיל), ולמאק החוטמים כמוב לבב נתן לו 15 למאה, נשען בהנחור בירושלם, ובפס לבבם נבטת כי קרב תבשר טמם כי יעלה לפניהם לראון שפליטו זאת, והיו טמם ה' עליכם ועלעל, ואחזו כסם ה' נקום ונתעורר:

ירושלם

איש במבדרה דרך, בישמון נדרות (ס"ט)

האיש אשר נטה הדג רעלו על שטמות ארצת ה' כשם נבחר ובתוהו אל דוד רעלו, ובעצבות וינין, לטון עינו לראות רק כפם, ולשקם יחודם, אשר נבחר והליל מטיט, ולמסאלו עקב פי שוק, וישר אם יבטל הדום באבני נגף אשר לרעלו, גם חובקו יעיל לים השטתון, האיש הזה אשר על שטמותיו ישם לשמור צבן טום, ושירב כאש לודש ד' על ראשו, מעל לבן תבלת השמים, ולשוטו באבא נשח, ואך מלך התקדק מרחפת עד על פניו, כי עוד טמם ישאק ויה חיים בבווא אל עיר ה', טמה ישבת ככאט מים ויום, שטת וענן על רב טוב הפגון בת מסי, יבא ירושלם! אשט עוף וענ, ומברק מלחמת, יקום ירושלם! והנה דה! נקפז עינו לראות כי תחלם חלום היה פלצות הבעתו מרעת ישיכי בה, יבלת מראות אף תאיך חזיק, לשלות טום האבאם ירצת מתיקר נבנות עמוטם על המריום, וימם טום השטם, כמחור רב

על בתי הכנסת, קברי הצדיקים, המיסד הרבני ועוד. בין היישובים האחרים שציין יש עניין בדבריו על פקיעין. כתיבתו חזורה אהבת הארץ והזדהות עם היישוב החדש בה. כך בביקורו במקוה ישראל: "שמחה וגיל חגרנו על כל מצעד כף רגל בהמקום הזה אשר שם אחוזת נחלת ישראל באדמת הקודש", בכך משתקף "ההבדל שבין ימי הבינים ימי החושך שחלפו לימי האור והחופש האלה"¹⁸.

בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה החל לפרסם מאמרים בעיתונים החכם באשי של ירושלים, הרב יעקב שאול אלישר (1817-1906), מגדולי הרבנים הספרדים בעת החדשה, ששימש במנהיגות עדתו ובעסקנות כל-יישובית במשך יותר מיובל שנים, וסמכותו כרב ראשי הייתה מקובלת בארץ ובכמה תפוצות. קולו נשמע בעיתוני הארץ בעניינים שונים, לרוב בתוקף תפקידו, נוסף על כתביו

ייחסו חשיבות רבה לעמדת החכם באשי חזן משום מעמדו הרשמי ואישיותו והסתייעו בה להדיפת טיעונים אנטי ציוניים נגד היישוב האשכנזי הישן בארץ.¹³

ר' שאול יהודה פרסם יחד עם יהושע ילין מאמר בשנת 1863 (תרכ"ג) על הקשיים שמערימים שכניהם הערבים והשלטון התורכי בייסוד מוצא וביקשו סיוע ממשה מונטיפיורי והחברה ליישוב ארץ ישראל בהשגת רישיון מהשולטן התורכי לבניית היישוב ללא התנכלויות. באותו הקשר כתב ר' דוד בן שמעון (רדב"ש), רבם של המערבים (יהודי צפון אפריקה) בירושלים, על נכונות בני עדתו להתיישב במוצא: "ויש מבני קהלתנו בני ארץ המערב הפנימי [מרוקו] אשר באו לשם ה' הלוט ומכשרים המה לעבודת אדמה"¹⁴.

בגיליון השלישי של **הכצלה**, חודשיים לאחר ראשית הופעתו, התפרסם מאמר מאת הרב אליהו חזן (תר"ה-תרס"ה) על סבו, הרב הראשי בירושלים, הרב ח"ד חזן הנ"ל, ומעורבותו בסכסוך הרבנות בחברון. המאמר פורסם בשלב הראשון של הופעת העיתונות העברית בארץ ישראל. מאמר אחר הוא כתב על בית מדרש לרבנים בירושלים. הרב חזן היה רב ראשי בטריפולי ובאלכסנדריה ודמות רבנית מרכזית בזמנו בעולם היהודי.¹⁵

גם הרב יהודה הלוי (מרגוזה) (סרייבו 1783-יפו 1879), ראש היישוב הספרדי ביפו, פרסם דברים כדי להזים את דברי הטוענים כי תנאי הארץ מונעים ייסוד יישובים חקלאיים בה. הוא גם ניסה לייסד בסמוך לה יישוב כפרי יהודי וליישם חקלאות מודרנית בפרדס שרכש בה (1855). לדבריו (1867), עקב כישלון התיישבות האמריקנים ביפו ראוי כי "עתה תחזקנה ידי העוסקים במצוות יישוב ארץ-ישראל ולא ישימו לב למוציאי דיבה [...] בטחו בה' כי הוא יצליח חפץ ישוב ארץ-ישראל בידיו". הוא הוסיף עצות מעשיות להקמת היישוב, המליץ על חלקת אדמה לרכישה ופירט את האיוונטור המסקי והתקציב הדרושים לכך. כמו כן כתב לרב קלישר והציע לו הצעות מעשיות ליישוב שיפרנס 150 משפחות.¹⁶

ר' יהודה אלקלעי (סרייבו 1789-ירושלים 1878) היה מראשוני אולי ראשון, מבשרי הציונות. על אף המבנה והסגנון המיושנים של כתביו הוא הגיע למסקנות רדיקליות הקרובות לאלה של אבות הציונות המדינית. הוא ביקר בארץ בשנת 1871, שב אליה ב-1874 והשתקע בה עד מותו. רוב מאמריו בעיתונים פורסמו בהיותו בחוץ לארץ, אך רבים מהם, 15 במספר, פורסמו בשנותיו בארץ. במאמרים אלה הוא טוען להשקפתו הציונית או מפרט על פועלו בארץ, כגון ייסוד חברת "כל ישראל חברים" ליישוב ארץ ישראל (ירושלים תרל"א [1871]), וריבם של רבני ירושלים ובמיוחד הרבנים האשכנזים נגדו, מציע הצעות לרכישת קרקעות ועוד.¹⁷

ר' רחמים יוסף אופלטקה (המכונה יר"ח, ירושלים 1847-1907) היה מורה ואחרי כן מנהל בית הספר "דורש ציון", כמו אביו, ר' יצחק, שהיה אשכנזי והצטרף לעדת הספרדים. הוא פרסם מאמרים על נושאים תורניים וחילוניים ב**הכצלה**, בכתבי העת בעריכת א"מ לונץ ועוד. פה יידון תיאור מסע שלו, "מסעי יר"ח בארץ הקודש", שפורסם בשנת 1876 בעיתון ובנפרד כספר. יר"ח תיאר את מסעו מירושלים דרך שכם, טבריה, צפת, מירון, עכו, חיפה, יפו ומקוה ישראל, וציין פרטים על תולדות היישובים, על אורחות החיים בהם, על המגורים החברתיים, על יחסי העדות, על החיים הדתיים, ובהדגשה

הרב יעקב שאול אלישר

שנכתבו בארץ בעברית. עוד ראוי לציון מאמרו "מסע לעזה". הוא גם פרסם שירים מספר בעיתונים.²¹ הרב יעקב מאיר (ירושלים 1856-1939), רב ראשי ספרדי בירושלים בשנים 1906-1907 (ושוב ב-1921 עד פטירתו) ובסלוניקי (1907-1919), היה מנהיג ציבור, מראשי עדתו ומעורב בחיי היישוב החדש, תמך בציונות בשלביה השונים, בהנחלת הלשון העברית ובפיתוח החינוך החדש. הוא עמד במוקדן של כמה סערות ציבוריות, אך הפרסומים מפרי עטו בעיתונים ובספרים מעטים. לענייננו יצוין מאמרו "למען האמת", שבו הגן על האגודה הציונית החשאית "בני משה": "יש בהם אשר יראתם את ה' וצדקתם ואמונתם" גדולה מזו של המתנגדים להם, וייסוד בית ספר ביפו הוא עדות ל"מטרתם הנשגבה". הוא הכחיש שהוא חבר באגודה זו, "כי מעולם לא נתכבדתי בא

הרבניים הרבים. כאן יצוינו שלושה מאמרים וחיבור אוטוביוגרפי שלו. בשנת תרל"ז הוא כתב אל י"מ סלומון, עורך יהודה וירושלים, והתלונן על שעיתונו משקף תמונה חד צדדית של היישוב היהודי ואינו נותן ביטוי לפעילות הספרדים, "אשר גם מהם יצאו פעולות רבות ונחמדות והרחבת ישוב עיר הקודש". הרב פירט גם כמה פעולות של עדת הספרדים בירושלים. סלומון השיב לרב: "חשבנו למשפט צדק כי המכתב העת 'שערי ציון' אשר רוח חכמי ורבני הספרדים דובר בו" יתן ביטוי לפעילותם.

בשנת 1877 תרם משה מונטיפיורי סכום כסף למוסדות החינוך התורניים של הספרדים ושל האשכנזים כדי לשכור מורה לערבית לתלמידים. האשכנזים, בשל לחץ החרדים הקנאים בתוכם, דחו את ההצעה והחזירו את הכסף לנדבן. לעומתם פרסם הרב "ש אלישר מאמר בזכות ההצעה ללמוד ערבית, שכן גדולים רבים בתורה, ובהם הרמב"ם, כתבו את חיבוריהם בערבית. גם בהווה התלמידים בבית הספר "למל" בירושלים לומדים ערבית, והם "הפיקו תועלת מידיעת שפת המדינה" והדבר לא פגם "באמונתם ובנאמנותם לדת ישראל ולתורתו". ואף זו, הספרדים "נוכחו לדעת כי אין מות בסיר ההשכלה ולא לימוד שפת הארץ שפת ערבי תזיק אל הדת חלילה". במאמר אחר שלו הוא יוצא נגד ביקורת המקרא המעוגנת בתפיסה חילונית. המאמר פורסם בעיתון היהודי בבריטניה *Jewish Chronicle*.

חיבור ייחודי של הרב הוא **תולדות וזכרונות** בשל סוגת כתיבתו, תוכנו ואישיות מחברו. זהו חיבור אוטוביוגרפי, הראשון בסוגה זו שפורסם ביישוב היהודי בארץ. החיבור מתאר את החיים בארץ במשך כמאה שנה, לאורך המאה התשע-עשרה, ומשולב בו סיפור חייהם של המחבר ומשפחתו, שנמנתה עם העילית החברתית ביישוב. מעורבותו הפעילה של המחבר בחיים הציבוריים של היישוב היהודי לפחות במחצית מתקופה זו מוסיפה לחיבור מידה של אותנטיות וסמכות, ויש בו עניין הן להיסטוריוגרפיה והן לסוציולוגיה של היישוב בתקופה זו.¹⁹

ברוך מטראני (בני"ם), שצוין לעיל בשל פועלו כמו"ל וכעורך, פרסם בשנות מגוריו בארץ מאמרים מספר, רובם הגדול על קשיי חיי בארץ, שבה הגיע עד פת לחם, ובקשות לקבלת עבודה או תמיכה כספית. שונים מהם הם שני מאמרים. הראשון הוא "קנאת סופרים, ב" ובו הוא מציין סופרים חדשים בתורכיה שהחלו להרים קולם "בעד שיבת שבותנו ושפתנו". במאמר שני, "מכתבים מיפו", הוא מביע הרהורי חרטה על דרכו הלאומית וסבור שאלה טעונים "עדיין תיקונים נבונים". מאוחר יותר הוא יביע צער במפורש על שהציונות סתתה מהדת.²⁰

הרב הראשי הספרדי של חברון, החכם באשי ר' סלימאן מני (בגדאד 1850-אשרון 1924), תרם גם הוא לספרות החילונית החדשה. סיפורו "עמק השדים", שפורסם בעיתון **הצבי**, הוא חיבור סאטירי המלגלג על אמונות תפלות בנוסח הידוע מספרות ההשכלה, שהיה חדש יחסית בספרות ובעיתונות העברית בארץ. תיאורו, האנתרופולוגי ביסודו, נכלל בין ראשוני הסיפורים בנוסח חדש

ב"יום לבנות גדרייך" הוא קרא לאחדות הספרדים והאשכנזים ולכינון ועד כל עדתי והציע את סדריו בפירוט. ב"מכתב מפקיעין", שם הוא התגורר שנים אחדות וסייע ליושבי היהודים הכפריים במצוקתם, פנה למוסדות הציונים לא לתת "להשריד האחרון הזה, פליטת היישוב הכפרי העתיק והיחיד שבארץ-ישראל להתמוטט וליהרס כליל כאחיו היישובים הכפריים העתיקים שאבד שם". יתרה מזאת, לדעתו יש להעדיף את "אלה שהאת והמחרשה לא הושלכו מידם זה מאות ואולי גם אלפי שנים", "במקום לתת [...] לידים שלא הסכינו בהם", קרי המושבות הציוניות החדשות. במאמר אחר, על העימות בין הערבים ליהודים בארץ שהואץ באותו פרק זמן, הציע לייסד עיתון בערבית שיגן על היישוב מפני השטנה וישמש "ראי של הלאום היהודי [...] קול העם", כלפי חוץ וכלפי פנים. רדיקלי במיוחד הוא מאמרו "מי ירפא לך", שפורסם לרגל ייסוד אגודת ישראל האנטי-ציונית. לדבריו, זו עת משבר לעם היהודי, ועתה "נביאי העם, נושאי דגל התורה והיהדות מעולם, הרבנים החרדים

הרב בן ציון עוזיאל

רבנים, של משכילים ושל יהודים לאומיים נגד מציאותן של ילדות יהודיות בבתי ספר של המיסיון.²⁵ הרב שם טוב גאגין (תרמ"ה-תשי"ד) יליד ירושלים, כיהן כרב בקהיר וסירב להצעה לכהן כחכם באשי בבגדאד. בשנת 1920 כיהן כרב הספרדים במנצ'סטר ואחר כך גם בלונדון והיה ראש הישיבה על שם מונטיפיורי ברמסגייט. לעניינינו יצוין כי פרסם מאמרים **בהצלת** בשנת תרס"ח, **בהחרות** בשנים תר"ע-תרע"ג ו**בהצבי** בתרע"ג. ראויים לציון שלושה מאמרים שבהם טען לעלינות

ההגיייה הספרדית על ההגיייה האשכנזית, שכן גלות ספרד קדמה לגלות אשכנז ועל כן המבטא הספרדי קדום יותר ונכון יותר. ואף זו: היהודים בספרד היו חכמי לשון ואילו "כל האשכנזים בטבעיהם הם עלגי שפה וכבדי לשון".²⁶

ד"ר אריאל בן ציון (ירושלים 1881-1932), שלמד באוניברסיטאות מספר במרכז אירופה, אינטלקטואל וסופר, היה צאצא של מקובלים מחסידי ישיבת בית-אל ורב בביטולה שבסרביה (תרע"ד), ציוני פעיל ומיוזמי ההתארגנות העולמית של הספרדים. הוא פרסם שתי יצירות ספרות בעברית, שאינן ידועות כיום ברבים. כאן יצינו שלושה מאמרים שלו. "געגועי סוד" הוא ציור לירי נרגש, והעניין בו הוא משום קירבת העולם שבו לזה של יצירתו הספרותית "הילולא". מאמר אחר שלו, "ברית אבות", נכתב עקב חיזוריהם של נוצרים מספרד אחר היהודים הספרדים, שכללו קריאה לשובם לספרד. היו גם יהודים שחזרו בכך, מהם אנטי ציונים, שראו בספרד מעין מולדת ובלשון ההיסטנית לשון אם. בן ציון התנגד לעמדתם בהריפות.

החשוב שבמאמריו הוא "אל נביאי השקר". הוא מנסח בו אני מאמין אמנותי מקיף, שלפיו "אמנות חדשה הולכת [...] ונוצרת בארצנו – אמנות הנגינה העברית. אין זו הנגינה המערבית הגלותית הנבנית מחורבנה של נשמת האומה, אף לא הנגינה המערבית הארית הנבנית משכרותו של דיוניזוס, זו היא הנגינה העברית הטבעית שמוצאה מאותה ההרמוניה הנפלאה של הנשמה המזרחית התמימה ומקבלת היא את הקצב שלה מכנורו של דוד".²⁷ זהו אחד הניסוחים המוקדמים לתפיסה שביקשה לפתח כאן ספרות, אמנות (ב' שץ, "בצלאל") ציור ומוסיקה בנוסח המזרח. ולא כאן המקום לפרט.

ר' חיים אבואלעפאי, החכם באשי של טבריה בשנים תרע"א-תרע"ח, היה קרוב ליישוב הציוני, ואישיות מקובלת גם על המושבות שבאזורו. הוא אף ייסד מסגרות יישוביות משותפות עמן ופעל לקירוב לבבות בין היישוב החדש לספרדים. במאמרו "דבר אל עמי" הוא יצא נגד הפסיקה הדתית הפלגנית שיסודה בפירוד בין העדות, שהן כמעט "כשני גזעים נפרדים". הוא טען נגד נוהגם של האשכנזים למכור לספרדים בשר שאינו כשר לשיטתם ונגד התנשאותם העדתית גם בתחומים אחרים. הוא קרא לכנס אספת רבנים מכל הארצות "למען הסיר את נגע הפירוד", שכן האחדות קודמת לעבודת התרבות,

באים אל העם בחזיונות שוא ותפל" ומחלישים את כוח עמידתו. שכן הם הכריזו בוועידתם "על הגלות המכובדת בעיניהם" שאין להתקומם נגדה. לדעתו, המיוחד בעת החדשה הוא שלמלחמה ביהדות הצטרפו אל הצוררים הלא-יהודים ארבעה מגזרים של יהודים: המתבוללים, המשכילים (כמו ברוסיה), תומכי חברת "אליאנס" ("הפריסאים") ועתה "האורטודוקסים בעלי 'אגודת ישראל'", אשר "בשם הדת [...] באים להלחם [...] בנשמת האומה [...]". הוא סיים בקריאה לדתיים לשתף פעולה עם החילונים בתנועה הלאומית: "עלינו החרדים להיות הראשונים התופסים בדגל הלאומיות" ו"חייבים אנו להיות מכירי תודה לאלה שהתחילו בעבודה הגאונית הזו, האצילה והקדושה, למרות אי הרצון המובע לפעמים ממעשיהם ותהלוכותם". יש ללכת "כולנו בדגל אחד דגל עם ישראל [...] שלם ומאוחד".²⁴ בכך קרוב הרב טולידאנו לעמדת הר"ה קוק בדבר השיתוף בין הדתיים לחילוניים.

הרב בן-ציון עוזיאל (1880-1953) היה גם הוא איש ציבור פעיל מאוד, בעיקר בשנות מלחמת העולם הראשונה ואחרי כן. כאן אדון רק בפעילותו בתקופה הנדונה. הוא כיהן כחכם באשי של יפו, הרב הראשי שלה (1911-1917) ולא רק רב הספרדים, לצד הר"ה קוק. הוא היה ציוני מוצהר בהגותו ובפועלו, קרוב ליישוב החדש ודוגל באחדות כל היישוב וכל העדות. קודם הדין במאמריו אציין דרשה שלו לרגל חג הפורים, שבה טען: "עבר העם ודברי ימיו הם הקשר הלאומי היותר חזק לעם". הם מורים לאדם את הדרך "להקריב בעד עמו [...] ולחרף את נפשו מות בעד חרותו". במאמרו "ישראל בעמים" הוא ציין כי ישראל הוא עם נבחר שתועדותו היא להפיץ את המונותאיזם והרעיונות המוסריים לתיקון העולם. על כן הגויים רדפוהו, אך משנכשלו בניסיונותיהם להכחידו ניסו להדיחו מדרכו בהקנותם לו חופש ושוויון ובפותחם לפניו בתי ספר, בין היתר של המיסיון. בסיום הוא קרא לרבנים בתפוצות להתאחד ולהוביל את המאבק נגד המיסיון.

במאמר אחר, "התחיה ותנועתה", הוא הביע חרדה לעתיד העם היהודי שהולך ומתנוון. בשנות הגלות נשחק כוח קיומו, אך הן "לא דיכאו את רוחו [...] את האהבה לתורה הישראלית ולהלאומיות". אולם במאבקו על קיומו כיום דרושים אמצעים אחרים. קיומו של כל עם מושתת על "שותפות כללית עם כל החברה האנושית", קירבה אל העם שסביבו וידיעת עצמיותו ותולדותיו, שמשמעה ליהודים היא "אהבת התורה והיהדות התלמודית". בדורות האחרונים ניסו לשקם את הקיום היהודי על ידי פיתוח התרבות, ההשכלה והמדעים, אך זנחו את העיקר – את "אהבת הלאום התורה והארץ", ורבים שכחו את צור מחצבתם. הניסיון "לאחד התורה והחיים המדיניים, לחבר בקשר אחד את היהדות ולהביא בה חיים חדשים גם מהחוצ" הוא רעיון טוב מאוד, והכוונה לתנועת ההשכלה, אך הוא נכשל בייחוד בתחום החינוך, כי הצעירים התרחקו ממקורם והעדיפו את בתי הספר של העמים. גם בתי ספר של ארגונים יהודיים כמו "אליאנס" מגבירים את ההתבוללות כי הם מחנכים להשכלה ולא ליהדות, וללאומיות עברית. יש לבסס את החינוך על התורה, העברית והלאומיות ועל מילוי החובות העות'מאניות, לחנך "אנשים משכילים ונבונים אשר יועילו לעצמם ולעמנו ולאומיותנו ולכל האנושיות בכלל". גם מאמרו "הרימו מכשול מדרך עמי" דן בחינוך והציע פעולה משותפת של

לרוב לאלה של היישוב החדש ולעמדות שהודגרו ציוניות (י' הלוי, ב' מטראני, ס' מני, י' מאיר, י"מ טולידאנו, ב"צ עוזיאל, א' בן-ציון וח' אבואלעפיא).

התופעה המתוארת במאמר זה מאירה את היישוב הספרדי בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית מהיבט נוסף ונראה כי היא ייחודית לעדת הספרדים. זו התרשמות שאינה מיוסדת על השוואה מדוקדקת עם היישוב האשכנזי הישן, ואף על פי כן נראה לי ראוי לציינה.

הערות

- 1 גליה ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 18.
- 2 גצל קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 17.
- 3 חיים מיכל מיכלין, בראי הדורות: אוסף מאמרים, זכרונות ורשימות על ירושלים, תל-אביב תש"י, עמ' 126.
- 4 חישוב מפורט, ראו: יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה הלאומית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח, עמ' 287-292, והטבלה המובאת שם.
- 5 על גאגין כמ"ל שותף של שערי ציון ראו משה דוד גאון, חכמי ירושלים, ירושלים תשל"ט, עמ' 65. על הבעלים של בתי הדפוס האחרים כמו"לים ראו שם, שם, ובהרחבה על הספרדים ועיתונות שם, בעמ' 65-105. גאגין לא צוין כמו"ל, לדוגמה: ד"ר בן ציון גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ה, עמ' 272-274. גת טען כי שערי ציון נחשב לביטאון העדה הספרדית. הוא טעה בכך.
- 6 גאון, חכמי ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 76 והערה 9, ושם גם על כתב עת זה, עמ' 76-79. יצוין כי ספרדים רבים השתתפו בו (על סמך קריאה שלי ברוב גיליונותיו).
- 7 שם, עמ' 71. החכם באשי אשכנזי היה אפוא גם יזם להוצאת כתבי עת נוסף על היותו עורך ומשתתף בהם (כמפורט להלן).
- 8 על בני"ם, ראו: שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבנייהוודה, ירושלים תשל"ח, עמ' 47-83, 153-161. על כתבי עת אלה שלו, ראו: בצלאל (לעיל, הערה 4), עמ' 295. עליו ועל פועלו, ראו גם: משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 404-416.
- 9 על המאסף ועורכו, ראו: בצלאל (לעיל, הערה 4), עמ' 296-298.
- 10 על ציון וירושלים, ראו: שם, עמ' 298. על מאור דגל התורה, ראו: שם, עמ' 291, בטבלה.
- 11 על מנחה חדשה, ראו: גדעון פוקס, "עיתונים וכתבי-עת יהודיים בירושלים, תרי"ד-תרפ"ג", קתדרה, 6, תשל"ח, עמ' 192, סעיף 2.
- 12 פרטים על מו"לים ועורכים אלה, ראו: בצלאל (לעיל, הערה 4), פרק שביעי; פוקס (לעיל, הערה 11), ולענייננו אין צורך לפרט.
- 13 מכתבו הראשון, ראו: המגיד, כ"א אדר תרכ"ג, גיליון יא, עמ' 87; מכתבו השני – שם, תרכ"ג, גיליונות לב, עמ' 252; לג, עמ' 262; לד, תשובתו השלישית, "חברת ישוב ארץ-ישראל מקאלאניען", ראו: הלבנון, תרכ"ה, גיליון יב, עמ' 179-181.
- 14 המאמר מאת ר' שאול יהודה, ראו: הלבנון, כ"א אב תרכ"ג; המאמר מאת ר"ד בן שמעון ראו שם, שם, גיליון 8. על הפרשה כולה, ראו: אברהם בן-יעקב, יהודי בבל בארץ-ישראל, מהעליות הראשונות עד היום, ירושלים תשמ"מ, עמ' 34-39.
- 15 חבצלת, י"א תשרי תרכ"ד, על המאמר חתום בכור אליהו חזן ס"ט; מאמרו השני, ראו: הצבי, כ"ט אב תרנ"ו. הוא פרסם גם מאמרי דיווח בהמגיד. ראו עליו: צבי זוהר, מסורת ותמורה, ירושלים תשנ"ג, פרקים 3, 6. הוא גם מחבר הספר זכרון ירושלים (ליוורנו תרל"ד), שלגרסתי פותח את הספרות החדשה הבתלרדית בארץ ישראל.
- 16 מאמרו בהקשר כישלון התיישבות האמריקנים ביפו, ראו: הלבנון, ב' תמוז תרכ"ז (1867), עמ' 199-201. הצעתו לרב קלישר, ראו: המגיד, כ"ה תמוז תרכ"ז, עמ' 236. ראו עליו: בצלאל (לעיל, הערה 4), עמ' 127-128.

להפצת העברית וכיוצא באלה, וכאשר זו תושג, תוקל הפעילות ל"כל המטרות הקדושות" של "התחיה הלאומית"²⁸.

אפשר להוסיף על 16 הרבנים הספרדים שצוינו לעיל, אך האחרים לא נכללו ברשימה זו מן הסיבות שצוינו על אתר בסקירה המובאת לפי סדר הא"ב של שמותיהם. הרב אברהם אביכזר, יליד ירושלים אך כיהן ברבנות במצרים בעת כתיבת המאמר שלענייננו (תרס"ז). חכם נסים אוחנה היה רב ראשי בקהילות בארץ ובגולה; בעת פרסום מאמרו (תרע"ב) היה מורה בעזה. הרב אברהם אשכנזי פרסם הודעות בתוקף תפקידו כחכם באשי הירושלמי (תרמ"ז ועוד) שאינן בגדר מאמר.²⁹ הרב שבתי בוחבוט פרסם מכתב גלוי (תרנ"ז) ומכתבים לעורך (תר"ס) בהצבי אך אין הם בגדר מאמרים. הוא פרסם גם שני מאמרי דיווח בהחרות (תרע"ב, תרע"ג). חכם רפאל ביבאס, מורה ומנהל בתלמוד תורה, אינו יודע אם היה רב, פרסם מאמרים בענייני חינוך (החרות תרע"ב, המוריה תרע"ד). הרב רפאל אהרן בן שמעון יליד ירושלים פרסם שני מאמרים בהחרות (תרע"א, תרע"ג), אך היה זה בעת כהונתו כרב ראשי של קהיר. אליהו פ' ברזלי פרסם בהיותו בירושלים מאמר על היהודים בסלוניקי (החרות תרע"ג), אך לא היה תושב ירושלים. דומני שמאוחר יותר כיהן כרב הראשי של אתונה. שבתי יוסף ג'אין, ציוני מבולגריה ולימים רב, מחזאי ומשורר, פרסם מאמרים על המושבה הרטוב (בהאור ובהחרות בשנים תרע"א ותרע"ב) בעת שהתגורר בה. הרב יקיר גירון החכם באשי בקושטא, פרסם שלמי תודה על עלייתו לארץ בשנת 1872 מאמר (הלבנון) ושיר (חבצלת). הרב שלמה חזן חתם על פנייה, יחד עם הרב יהודה הלוי שהוזכר לעיל, מטעם קהילתם יפו לקבלת עזרה לבניית בית ספר, בית כנסת ומקווה (המגיד תרכ"ח). הרב ד"ר שלמה טאג"ר איש ירושלים פרסם בעת כהונתו כמחנך וכרב באסיה התיכונה מאמרים בהחרות (תרס"ט, תרע"א, תרע"ב). ר' פרג' חיים יהודה פרסם מאמר ושירים בפרח ובמגיד מישורים, שניהם בכלכותה (תרמ"ג, תרמ"ד, תרנ"ד), אך אינו יודע אם היה רב מוסמך או שזהו תואר כבוד. ר' אברהם חי מוסאפיה, איש ירושלים שכיהן כרב בספאלאטו, השתתף בהמגיד ופרסם בו גם שיר.³⁰ עובדיה קמחי פרסם מאמרים רבים במגוון נושאים בהחרות (תרע"ג, תרע"ד). הוא למד בבית המדרש לרבנים בקושטא אך אינו יודע אם הוסמך כרב.³¹

לסיכום סוגיית המאמרים, סביר מאוד כי מספר הרבנים הספרדים שפרסמו מאמרים בעיתוני חולין באותה תקופה רב מהשלושים שמנינו לעיל בשתי הקטגוריות. שכן לא את כל העיתונות העברית של אותו זמן קראתי,³² ואלה שקראתי רבים הגיליונות החסרים בהם. הסקירה יסודה ברשימות שבכרטיסייתי לכתיבת דוקטורט שנושא זה לא כלול בו, אף כי נעזרתי גם בביבליוגרפיות.³³ אבל מאמר זה אמור לשקף תופעה ולא הסיכום הכמותי המדויק הוא עיקר בו.

ראוי לציין את מעמד הרבנים שברשימה על שני חלקיה. 21 מהם כיהנו כרבנים ראשיים, במיוחד בקטגוריה הראשונה (12 מתוך 16). במאמריהם הם דנו בבעיות היישוב היהודי, הציונות, החינוך, הליכות הדת, טיב האמנות ועוד. פרסומיהם כוללים גם ספרות בנוסח חדש (ב' מטראני, ס' מני) ובנוסח ישן (י' גירון, פ' יהודה) וכן סוגות חדשות, כמו אוטוביוגרפיה (י"ש אלישר) וסוגות שנתחדשו, כמו תיאור מסע (ר"י אופלטקה, ס' מני). הנושאים ונוסח הכתיבה של חלק ניכר מפרסומיהם הם חילוניים והעמדות המובעות בהן קרובות

- 17 מאמרי הרב אלקלעי בשנים אלה: "רחובות", **הבצלת**, גיליון יג, כ"ו אדר תרל"א; "ברכת הודאה", שם, גיל' יט, כ"א סיוון תרל"א; "בנין ירושלים", שם, גיל' כ, ד' תמוז תרל"א; "תודה וברכה", שם, גיל' א, י' תשרי תרל"ה; "יפו", שם, גיליון ה, י"ט חשוון תרל"ה; "מכתב", שם, גיל' ח, י"ח כסלו תרל"ה; "על דבר עבודת האדמה", שם, גיל' טז, כ"ג שבט תרל"ה; "על דבר עבודת האדמה וישוב הארץ", שם, גיל' כח, ט' אייר תרל"ה; "מכתב", שם, גיל' לא, א' סיון תרל"ה; "מכתב", שם, גיל' לה, כ"ט סיון תרל"ה; "ע"ד עבודת האדמה", שם, גיל' א, ח' תשרי תרל"ו; "מכתב", שם, גיליון ז, ה' כסלו תרל"ו; "ע"ד יישוב הארץ", שם, גיל' טו, ב' שבט תרל"ו; כנ"ל, שם, גיל' מג, י"ט אלול תרל"ו; "ע"ד מקום שכם", שם, גיל' ב-ג, ב' חשוון תרל"ז. למאמרים האלה, ראו: יהודה בן שלמה חי אלקלעי, **כתבי הרב יהודה אלקלעי**, כרך ב, ירושלים תשל"ה, עמ' 714-773. ספרות המחקר עליו מרובה; לענייננו ראו: בצלאל (לעיל, הערה 4), עמ' 127-122.
- 18 מסעי היר"ח, ראו: **שערי ציון** (תרל"ז), גיליון יב. כתב עת זה הוא נדיר. המסע פורסם גם בנפרד (ירושלים תרל"ו) ובאסופה: אברהם יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל-אביב תש"ו, עמ' 263-267.
- 19 מכתבו לסלמוון, ראו במדור "תלפיות", **יהודה וירושלים**, גיליון טו, י"א תמוז תרל"ז. על לימוד ערבית ראו "דבר בעתו", **שערי ציון**, ניסן תרל"ח. נדפס גם אצל נתן אפרתי, **משפחת אלישר בתוככי ירושלים**, ירושלים תשל"ה, עמ' 179. וראו: שם, בעמ' 43-226 בהרחבה על הרב י"ש אלישר ופעלו. על ביקורת המקרא, ראו: "מכתב להמו"ל", **הבצלת**, ט"ז שבט תרנ"ו. **תולדות וזכרונות**, ראו: **ירושלים** לשנת תרס"א, ירושלים תר"ס, עמ' 39-61. למאמרים שלו ראו **הבצלת**, כ"ה טבת תרמ"ה, עמ' 76; **האור**, תר"ו, עמ' ה (יחד עם הרב פאניז'יל); **המליץ**, תרנ"ד, עמ' 213-214; ועוד.
- 20 "קנאת סופרים, ב", **הבצלת**, כ"א בסיון תרמ"ה; "מכתבים מיפו", שם, כ"ט אב תרנ"ז, עמ' 368-369. על ענייניו האישיים ראו: "מודעה ובקשה", שם, כ"א בשבט תרמ"ד; "על החינוך החדש", שם, ב' כסלו תרמ"ה, עמ' 46-47; "ירושלים", שם, כ"ג כסלו תרנ"ה; ועוד.
- 21 "עמק השדים", **הצבי**, תרמ"ה, גיליונות לא-לד. "מסע לעזה", שם, תרמ"ו, גיל' ז, עמ' ג-ד. עליו ועל שיריו, מהם שפורסמו בעיתונים, ראו: בן-יעקב (לעיל, הערה 14), עמ' 90-93.
- 22 "למען האמת", **הצבי**, תרנ"ה, גיל' כט, עמ' 108. "מכתב גלוי", **החרות**, תרע"ד, גיל' קסח.
- 23 חלק א, ירושלים תרע"א.
- 24 ביקורת ספרים ראו "דקדוקי סופרים", **הבצלת**, כ"ג אלול תרנ"ט; ויש
- נוספים בעיתון **השקפה**. מאמרי אקטואליה, ראו: **השקפה**, סביב שנת תרס"ז, ואין צורך לפרט. על מאמריו אלה חתם בשם טבריון. מחקריו בכתב העת **ירושלים**: "מכתב מאת נוסע אלמוני משנת הש"ן", תרס"ז, עמ' 343-345; "הרב ר' ברוך טולידאנו ז"ל", שם, תרס"ט, עמ' 305-313; "חקרי שם", על שמות אתרים, ראו: שם, תרע"ד, עמ' 223-232; "דובב שפתי ישנים, מכתב מחברון משנת שע"ו", שם, תרע"ד, עמ' 301-306. מאמריו הפובליציסטיים: "יום לבנות גדרייך", **החרות**, תר"ע, גיל' עז, עמ' 2; "מכתב מפקיעין", שם, תרע"א, גיל' עז, עמ' 2; על העימות עם הערבים, ראו: "על תעודת עתון ערבי עברי בא"י", שם, תרע"ב, גיל' רב, עמ' 1-2; "מי ירפא לך", שם, שם, גיל' קמח, עמ' 1-2. ויש נוספים.
- 25 לדיוחו על הדרשה, ראו: "דרשה מצוינה", **החרות**, י"ב אדר ב' תר"ע, גיל' עז, עמ' 3. "ישראל בעמים", שם, תרע"ב, גיל' עז, עמ' 1-2; "התחיה ותנועתה", שם, גיליונות קיט, קכ. "הרימו מכשול מדרך עמי", שם, תרע"ג, גיל' קמט, עמ' 1-2. ראו עוד: "מכתב אל המערכת", שם, שם, גיל' רצ, עמ' 3.
- 26 לפולמוסו הראשון עם א"ל גארדאן, ראו: "המבטא הספרדי", **הבצלת**, תרס"ח, גיליונות לב, מד, מט, נה, נח; וכן "בדבר המבטא", שם, שם, גיל' עג. לפולמוסו השני, נגד הרב ד"ר הלוי גרינווט, ראו: "לשאלת המבטא", **החרות**, תר"ע, גיליונות מו, מז. הוא פרסם מאמרים נוספים ב**הבצלת**, **החרות** ו**הצבי**. ראו עליו אצל גאון (לעיל, הערה 8), עמ' 189.
- 27 "געגועי סוד", **האור**, תרע"ב, גיל' רא, עמ' 1-2; "ברית אבות", **החרות**, תרע"ג, גיל' רכח, עמ' 2-3; "אל נביאי השקר", **האור**, תרע"ג, גיל' פב, עמ' 1. ספרו **הלולא או חופת המות**, ירושלים תרפ"ו, וקודם לכן בגרמנית. ראו עליו אצל גאון (לעיל, הערה 8), עמ' 318-319.
- 28 "דבר אל עמי", **החרות**, תרע"ג, גיל' פח, עמ' 4. ראו עליו אצל גאון (לעיל, הערה 8), עמ' 13. שם חניכתו נכתב גם אבולעפיה.
- 29 דוגמה למאמריו, הודעתו בתוקף תפקידו, ראו: "מכתבים לעורך", **הצבי**, תרמ"ז, גיל' ל. לפי המפתח בכתב העת **הלבנון** הוא פרסם מאמרים גם בו (כותרים 263-280).
- 30 כך לפי גאון (לעיל, הערה 8), עמ' 387; אך לא הצלחתי לאתר את מאמריו.
- 31 למאמריו ראו: בצלאל (לעיל, הערה 4), הביבליוגרפיה, עמ' 465 (פרט ל**חברון בילדותי**). עליו ראו אצל: גאון (לעיל, הערה 8), עמ' 628-629.
- 32 קראתי את כל העיתונים בעברית שיצאו לאור בארץ ישראל עד שנת 1918 שהם בהישג יד, אך רק מבחר עיתונים עבריים שהופיעו בחו"ל.
- 33 לדוגמה: חיים י' כהן, **צבי יהודה** (עורכים), **יהודי אסיה ואפריקה במזרח התיכון, 1860-1971**, ירושלים תשל"ו; וגם **החרות**, ואין צורך לפרט.